
Reformáció Közép-Európában

Az eperjesi evangélikus iskola 1667-i indulása óta többször játszott kiemelkedő szerepet Magyarország (amely akkor a Kárpát-medence egészére kiterjedt) kulturális életében. Megalakításakor a három részre szakadt ország protestánsai a nagyszombati, jezsuita szellemű katolikus egyetem ellensúlyozására szerettek volna magas színvonalú protestáns oktatási intézményt létrehozni. Bár egyetemmé emelésének kísérletei nem sikerültek (1914-ig négy ilyen próbálkozás is volt), képzése meghaladta az átlagos középiskola szintet. Alapításakor – német evangélikus iskolák mintájára – tíz évfolyamos gimnáziumi képzést vezettek be, amelyben, a felsőbb osztályokban teológiai és filozófiai oktatás is folyt. A szlovák és magyar művelődéstörténeti munkák több kiváló oktatóját tartják számon (mint a filozófus és neveléstudós Eliaš Ladivert), a magyar történelem számára érdekes színfolt, hogy diákjai között találhatjuk Thököly Imrét és az angol királyok festőjeként ismertté vált Bogdány Jakabot. Az iskola (kollégium) története azonban nem lehetett töretlen. A Rákóczi által vezetett szabadságharc után városi épületét elvették, az evangélikusok évtizedekig csak egy városszéli faépületben taníthattak, mígnem II. József felvilágosult politikája nyomán 1785-től ismét visszatérhettek városi épületükbe. A XIX. századnak is megvoltak a maga híres tanárai (mint a filozófus és esztéta Michal Greguš) és diákjai (utóbbiak között számunkra a legnevezetesebb Kossuth Lajos, aki pataki tanulmányait megelőzően tanult itt). Bár az 1848/49-i szabadságharcot követő neo-abszolútizmus majd két évtizedre újra visszavetette a működését (ennek szomorú részleteit mi a debreceni református kollégium történetéből is ismerhetjük), a XIX. század utolsó harmada ismét a sikeresebb időszakok közé tartozott.

A város iskolájának a középfokot általában meghaladó képzése mindig is szorosan összekapcsolódott az evangélikus egyházzal és vallással. Osztoznia kellett annak sorsában is, eredményesebb szakaszaiban és az időnkénti korlátozásokban is. Nem csoda, ha az eperjesi egyetem (amely 1959–1996 között, a kassai székhelyű Šafarik Egyetem kihelyezett részeként működött) mindig is figyelemmel kísérte az elődök munkáját. Konferenciák, kiadványok foglalkoztak a megelőző korszakokkal és professzorokkal. Hadd utaljak itt az *Eliaš Ladiver a Michal Greguš osobnosti a ich dielo v obraze doby* (Szerk. Peter Kónya – Peter Kása. Prešov, 1995.) kötetre, amelynek tanulmányait egy megelőző konferencia előadásaiból válogatták össze. A mindkét országban 1990-ben bekövetkezett politikai fordulat óta kialakult szakmai (és immár mondhatnánk baráti) együttműködés korai jeleként a konferencián és a kötetben is egyaránt képviselve lehettek a debreceni (akkor még Kossuth Lajos nevét viselő) egyetem oktatói.

Akárcsak most. Jelen kötet anyagát is egy tudományos konferencia szolgáltatta, amelyet az Eperjesi Egyetem (együttműködve a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemmel és a prágai Károly Egyetemmel) közösen szervezett 2017 végén. A szervezésben három ország egy-egy egyeteme vett részt, az előadók, és a tavalyelőttre datált (de Debrecenbe csak tavaly év vége felé eljutó) kötetek szerzői azonban a térség ennél több országából, településekre lebontva, pedig még több helységéből kerültek ki. Hiszen találunk közöttük szlovákokot, csehet, németet, magyarországi, romániai és szlovákiai magyart, horvátot, szlovént, a városokra lebontva pedig, csak a magyarországiak között több debrecenit (nemcsak az egyetemről), miskolcit, nyíregyházit, sárospatakit, hajdúböszörményit, és még ki tudja honnan való referenst. A kérdés itt mégsem költői. Bár egy magára adó recenzióban az elismerésnek meg kellene előznie a bírálatot, a recenzens hadd vetítse előre – szerencsére elenyésző számú – kifogásainak egyikét, a szerzői névsor, a munkahelyekről, és újabban az e-mail elérhetőségekről tájékoztató lista hiányát a kötet végéről. Így végül csak találgathatom, hogy melyik is az a három ország, amelynek szerzőjét nem tudtam elhelyezni a szerkesztők által a résztvevőkre csak számbelileg említett tíz ország valamelyikében.

A szerkesztői előszó szerint a konferenciának közel 120 – első-sorban történész, egyház-történész, teológus – résztvevője volt. Aki ismeri a szervezések nehézségeit, tudja, hogy a készülő kiadványba – akármilyen haladékokat is kapnak – végül nem minden előadó szokta elküldeni referátumát. A jelenlegi két kötetbe így 91 tanulmány kerülhetett, 1400 lapot éppen meghaladó terjedelemmel, ami nyilván sok gondot okozott a szerkesztőknek a tagolást, a kezelhetőséget tekintve. A két kötet tanulmányait végül hét nagy egységre osztották: I/1. A reformáció Közép-Európában, 2. Teológia, 3. Személyiségek, II/1. Protestantizmus, 2. Felekezetek együttélése, 3. Iskolaügy, 4. Kultúra és művészet. (A késlekedve beérkező tanulmányok utolsó pillanatban is megtörtént befogadását, és a szünni nem akaró szerkesztői munkát igazolhatja, hogy az Előszó még csak „majdnem kilencven tanulmányról” szól, ami kevesebb, mint a megjelent 91.)

A kötetnek egyébként nemcsak a címlapon a címét kapjuk meg három nyelven, hanem tanulmányait is ezeken (sőt a cseh nyelvvel együtt négy nyelven) olvashatjuk. Szlovákul vagy csehül 36, németül 28, magyarul 27 tanulmány jelent meg. A nyelvi elhatárolás ugyanakkor nem döntő a szerzők országonkénti hovatartozására nézve, hiszen a német nyelvű cikkek több mint fele, 15, magyarországi szerzőtől származik, így a valódi német szerzőkre alig több mint tucatnyi marad. A szerkesztők ugyanakkor az egyes tanulmányok megértése szempontjából mindent megtettek a várható nyelvi nehézségek enyhítésére. (Nemzetközi olvasóközönségre készülve be kellett látni, hogy a várható olvasók többsége sem szlovákul – vagy csehül –, sem magyarul nem ért.) A kötetek elején található tartalomjegyzékek a tanulmány nyelvén olvasható cím után tehát az angol nyelvű címet is megadják, ami jó előzetes az egyes tanulmányok előtt álló – nem feltétlenül rövid – angol nyelvű absztraktokhoz. A tanulmányok után pedig valamely más nyelven – néha kettőn is – rezümét olvashatunk. (A legtöbb közülük magyar nyelvű, így végül minden cikkről megtudhatjuk, hogy miről szól.)

A kötet szerkesztői Előszava tetszetős ellentétpárt állít fel, amikor az 1517-ben a „nem nagyon ismert egyetem szinte ismeretlen professzora, dr. Luther Márton” fellépését, téziseinek nyilvánosságra

hozatalát „civilizációnk újkori kulturális fejlődésének legjelentősebb eseménye, a reformáció” kiváltójának nevezi. Mára persze ez nyilvánvalóvá vált, de arra, hogy jelentőségét 1517-ben milyen más események fődhatték el a kortársak elől, a kötet első nagyobb egységét felvezető, *Luther és a reformáció 1517–2017* című tanulmányában *Heinz Schilling* utal.¹ Tucatnyit sorol fel az 1517. naptári év számos története közül ennek illusztrálására, s hármat külön is kiemel: Kairó oszmán hódítását, a spanyol katolikus egyház reformjait a latin kereszténység megújítására, valamint azt, hogy hogyan szüremkedtek be Európába a frissen felfedezett földrészekről származó ismeretek. A reformáció ezekkel szemben 500 év múlva is emlékezetes eseménye maradhatott 1517-nek. A tanulmány mégis kissé visszafogja a szerkesztői Előszó szinte eleve elrendelést sugalló lelkendezését. Persze a sok résztvevős nemzetközi konferenciák egyik érdeme éppen az, hogy az előadók szembesíthetik eredményeiket, vitázhatnak.

Bármennyire is részletezőnek szántam recenziómat, terjedelmébe mégsem fér bele 91 tanulmány címének, de még a 91 szerző nevének a felsorolása sem. Így a nagyobb egységek felsorolására és esetleg néhány – számomra érdekesebbnek tűnő eredményre jutó – tanulmányára próbálok szorítkozni. Az első kötet első részében egyrészt általánosabb témájú tanulmányok, másrészt a Kárpát-medencén kívüli területtel foglalkozó közlemények kerültek. Az előzőek a reformációs tanok terjedésével és közösségeik megjelenésével foglalkoznak, így például Budán a Jagelló királyok udvarában 1526 előtt, Kulmbach és Ansbach német örgrófságokban a hazai történelemből is ismert Brandenburgi György „örgróf (Corvin János özvegyének második férje) révén, a Szepességben, Bártfán, Nyitra és Trencsén megyékben, vagy éppen Debrecenben, a Török Bálint által a városba helyezett Bálint pap révén. Találhatunk közöttük a kutatás-módszertan szempontjából figyelembe veendő észrevételt is. *Kónya Annamária* (Annamária Kónyová) arra figyelmeztet, hogy az előírások, rendeletek valójában csak egy kívánt állapotot fejezhetnek ki, ami

---

¹ A konferencia előadása és tanulmánya nyilván összefügg az ugyancsak 2017-ben Münchenben megjelent *Weltgeschichte eines Jahres* című könyvének mondanivalójával.

nem feltétlenül valósult meg, s kutatásainkban erre számítanunk kell. Mivel a szlovák (és szlovákiai) kollégák figyelmének középpontjában – érthető módon – a Felvidék áll, a tanulmányok többsége is – a protestáns hitek közül – elsősorban a lutheri vallás fogadtatásával és egyháza kiépítésével foglalkozik. Ebben a részben találhatunk néhány olyan tanulmányt is – csehországi, krajnai (ma: szlovéniai) és isztriai félszigeti témákkal – amelyek kitekintenek a Kárpát-medencéből, elsősorban persze azokat a személyeket előtérbe állítva, akik a hagyományokkal szemben a protestantizmus hívévé váltak, mint Primus Truber, aki számára a reformáció a szlovén nyelv felkarolásához nyújtott támaszt, vagy Francesco Balbo fiumei kormányzó.

A második – a teológiának szentelt – egységben a reformáció korai terjesztőinek és elméleti kidolgozóinak nézeteivel találkozhatunk. A szlovák szerzők kiemelik, hogy a hitélet anyanyelven történő gyakorlása (a szertartás népi nyelven való tartása) milyen jelentős hatást tudott gyakorolni a nemzeti tudat, esetükben a szlovák identitás kialakulásában. Magyar szerző, *Varga J. János* Luther törökökről formált véleményének változásáról írt. A reformáció elindítója egyházi kiátkozását követően csak a pápaságot tekintette Antikrisztusnak, s úgy vélte, hogy „ha a török elindul Róma ellen, azt örömmel nézem majd”. A török hódítást ebben a szakaszban Isten büntetésének tekintette a keresztény világ bűneiért. Az 1526-i mohácsi tragédia és Bécs 1529-i ostroma nyomán azonban változtatott álláspontján, és jogosnak tartotta a török elleni önvédelmi harcot. Megtudhatjuk azt is, hogy a zsidókról alkotott elítélő véleménye – ami nem élő példákából, hanem a Biblia írásaiból táplálkozott – viszont pályája során nem változott. Néha bizony egyenesen a kiűzésüket követelte a hatóságoktól (azaz az általa nemigen tisztelt császártól). De találunk tanulmányt Luther nézeteinek recepciójáról a bártfai *Leonard Stöckel* munkájában, a helvét hitvallás recepciójáról Erdélyben, de a liturgiának az új elvek elfogadásával bekövetkező változásáról is.

Kiemelkedő protestáns személyiségekről szólnak az első kötet harmadik részének tanulmányai. Időhatáruk a XVI. századtól (Ecse-di Báthory Istvántól) a XIX. századig (Friedrich Wilhelm Wagner lőcsei templomi karnagy, zeneszerző) tart. Részletfeldolgozásokat,

adalékokat olvashatunk, amelyek eddig is ismert témákról szóló ismereteinket tudják kiegészíteni. Felvidéki német és szlovák, valamint a hazai történetírásban is ismert nevek bukkannak fel, utóbbiak többször is németül közölt szövegekben, lehetőséget adva a külföldi olvasónak, hogy hazai kutatások eredményeivel megismerkedjenek.

Általánosabb, értékelő tanulmánnyal kezdődik a második kötet is. *Michael Bünker* a reformációnak a kultúrában betöltött kapocs szerepére helyezte a hangsúlyt, kiemelve, hogy az elválasztónak mutatkozó elemek mögött a kapcsolódásokat kell keresnünk és megtalálnunk. Hazai történészek külföldi levéltári kutatásainak lehetőségét és eredményeit mutatja be *G. Etényi Nóra*, aki a magyarországi protestánsok XVII. századi németországi ábrázolásáról közölt tanulmányt. A török hódítás sokakat foglalkoztatott Európában, s általános lehetett a vélemény, miszerint a protestánsok helyzete az Oszmán Birodalomban akár jobb is lehetett, mint a Habsburg Birodalomban. A kötet tanulmányainak időhatára ugyanakkor ebben a kötetben erősen kiterjed. Bár az első kötetben is találunk a XVII. századon túlmutató tanulmányt, most ezek száma megnövekszik. Nem érdektelen így például annak megismerése, hogy a reformkorban Kossuth Országgyűlési Tudósításain kívül katolikus egyháziak hasonló jellegű rendszeres feljegyzéseket küldtek a pápai udvarnak. Csak míg Kossuth tudósításaiban a modern, liberális gondolatokat pártolta, ugyanazok az eszmék a pápai udvarban aggodalmat váltottak ki. Olvashatunk arról is, hogy Magyarország XVIII. századi benépesülése során újrateremtett, vagy csak megnövekedett alföldi falvakat milyen nemzetiségi és vallási elkülönülések osztották meg. Egyesületeik, köreik nemcsak etnikai, hanem vallási különbségeiket is őrizték. Újra találkozhatunk az 1859-i pátensharccal, amikor is a szerző (*Kertész Botond*) kimondja, hogy az államot nem egyházellenesség, és nem is a szekularizáció vágya vezette, hanem egyszerűen a politikai jogegyenlőséget sértő kiváltságok megszüntetésének óhaja. A nálunk néha idealizált két világháború közötti Csehszlovákia antidemokratizmusára mutat rá az a szerző (*Somogyi Alfréd*), aki a főleg magyar hívekkel rendelkező református egyház állami elismerésének megtagadásáról írt.

A kötet második egységében a felekezeti együttéléssel foglalkozó tanulmányokat találhatunk, a harmadikban az iskolaügy, a negyedikben a kultúra és művészet szolgáltatja az összekötő kapcsot. Az időhatár ezekben már valóban eltolódik. A tanulmányok többsége természetesen ezúttal is a protestáns hit terjedésével és terjesztőivel foglalkozik, többnyire megint csak helytörténeti, vagy konkrét személyekhez kapcsolódó részkérdések felvetésének és megoldásának formájában. De néha a modern értékelések (és szóhasználat) kifejezései is előfordulnak. *Viliam Čičaj* például (szokatlanul, de joggal) koraújkori kommunikációs médiumoknak nevezi azokat az eszközöket, amelyek a reformációs eszmék korabeli terjedését elősegítették. De találunk szembetűnő időbeli ugrásokat is. *Hermán M. János* például 1923–1950 közötti intervallumban vizsgálja a szlovákiai protestánsok hollandiai tanulmányútjait, míg *Gorun Blanka* 1948–2011 között az erdélyi felekezeti viszonyokat, statisztikai adatok fényében megállapítva, hogy a görögkeleti (ortodox) vallás dominanciája mellett a római katolikusok és a reformátusok aránya csökkent, míg a kiségyházaké növekedett.

A reformációs megemlékezéssel a konferencia szervezőinek és a kötet szerkesztőinek sikerült olyan témakört találniuk, amelyben a mára több ország között megoszló térség kutatóit nem a múltjuk etnikai vagy társadalmi konfliktusaiból fakadó ellentétek foglalkoztatják, hanem az együttműködés szándéka. A kötetek tanulmányozása során pedig megállapíthatjuk, hogy az előadók/szerzők sok vonatkozásban valóban hasonló megállapításokra tudtak jutni. A reformáció – többük szerint – a térségben nem feltétlenül tudta azt a pozitív hatást gyakorolni a fejlődésre, mint Nyugat Európában. A szlovák szerzők számára mégis vitathatatlan a szerepe a szlovák nyelv és az identitás alakításában. Természetesen akadhatott olyan megállapítás is, amellyel a magyar kutató nem feltétlenül ért egyet. *Friedrich Gottas* például nemcsak a középkori Magyarországot tekinti soknemzetiségűnek (felsorolásában a magyaron kívül hét nemzetiség neve szerepel), hanem abban nemzetiségi konfliktusokat is feltételez. Igaz erre említett példája, Bártfa és Kassa ellentéte a XVI. század második felében, bizony nem középkori, és bizonyára nem is annyira

etnikai (hiszen Bártfa egyértelműen német, Kassa részben német lakossággú), mint inkább valamilyen kereskedelmi ellentétből fakadó vita lehetett. Jelen soknyelvű kötet létjogosultságát, a német (és általában az idegen-) nyelvű közléseknek egyenesen nélkülözhetetlenségét bizonyíthatja, hogy az említett szerző nemhogy levéltári forrásokat, de egyetlen magyar nyelvű szakmunkát sem használt. Legfőbb forrása egy olyan munka, amely már címében is anakronisztikus: *A reformáció a mai Szlovákia területén*.² Egy másik tanulmány (*Peter Zubko* tollából) viszont – a recenzens szerint, aki elég jól ismeri a XVIII. századi Zemplén megye viszonyait – eltúlozza a XVIII. század közepén a kelet-felvidéki (a cikk címe szerint kelet-szlovákiai) református települések között a szlovák nyelvűek komoly arányának következményeit. („A gyülekezetek fele a szlovák nyelvet használta, egyharmaduk nyelvhasználatáról nem tudunk semmit.”) Lehet, hogy Barkóczi Ferenc egri püspök 1746–1749-i vizitációi valóban ennyi szlovák nyelvű református gyülekezetet találtak, ebből azonban a települések lakosságára aligha lehet következtetni. Utóbbira az 1773-ban készített kiváló forrás a *Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum Populosorum* (A Magyar Királyság minden lakott helységének lexikona) adataiból lehet következtetni, a tanulmányban azonban nem találtam nyomát annak, hogy szerző ezt ismerné, pedig nyomtatásban is hozzáférhető.

Ezek az észrevételek természetesen egyedi jellegűek, a kötet szakmai értékét nem csökkenthetik. Akárcsak a korábban már említett kifogásom sem, a szerzői lista hiányáról. Ha tudjuk azt, hogy a szerkesztő, *Peter Kónya* (nekünk Kónya Péter) professzor nemcsak az Eperjesi Egyetem vezető történész oktatója, hanem jelenlegi rektora is, akkor éppen feltételezhetjük, hogy tudott volna olyan hallgatót találni, aki a hiányolt listát néhány óra alatt összeállíthatta volna. Talán közelebb áll a szakmai kifogáshoz egy másik észrevételem, amikor a helység- és személynevek írására tesztek megjegyzést. A szlovák szövegek a Felvidék helységneveit természetesen szlovákul adják meg,

---

² Természetesen ez a könyv is németül van: K. Schwarz: Die Reformation auf dem Gebiet der heutigen Slowakei. In *DigiOst* 7. 2016. 245–247. – A felhasznált művek között egyébként szlovák nyelvű sincs.

ami a csak a múltbeli neveket ismerő, de mai megfelelőjükben járatan magyar olvasó számára megnevezhető az azonosítást. (A német nyelvű cikkekben inkább találunk zárójeles utalást a magyar elnevezésekre, bár ezek szerzői részben magyarok.) A közismertebb bányavárosok esetében a szlovák nevek azonosítása a történészek számára viszonylag könnyebb, a Nyitra megyei, 1910-ben kétharmados szlovák többségű, de vegyes lakta Nové Mesto nad Vahom nevét is le tudjuk fordítani Vágújhelyre (ez a magyar neve), de elég sok olyan név van, amelynek megfejtése nem megy könnyen. (Nehezebb kitálatni, hogy Stražka a Szepes megyei Nagyőrrel azonos. Igaz, itt magyarok aligha laktak, annál inkább németek – német neve Nähre.) A magyar nyelvű rezümék sok esetben – ugyancsak zárójeles formában – megoldják az azonosítást, bár ebben nem következtesek. A horvát *Maja Ćutić Gorup* német nyelvű cikkének magyar nyelvű rezüméje Francesco Barbót rijekai kapitánynak nevezi. Rijekáról tudjuk, hogy Fiume a mai neve – a fordító talán nem akarta így nevezni – a német szövegben azonban a város egy harmadik néven szerepel, mint Sankt Veit am Pflaum, ami bizony nálunk már feledésbe merült. A szerkesztők vállalták a tanulmányok többnyelvű közlését, ami bizonyos buktatókkal járt, végül nem csökkentve a többnyelvűséget.

Hosszúra nyúlt recenzióm zárszava is legyen az elismerésé. Szerkesztői, Kónya professzor és felesége, Kónya Annamária számára nem lehetett könnyű a kilencvenet meghaladó számú tanulmány – bizonyára mind szakmailag, mind technikailag fésületlen – kéziratainak csoportosítása, tudományos és nyelvi ellenőrzése. Az eredményre méltán lehetnek büszkék, akárcsak az – itt megnevezett néhány, és többségükben megnevezetlenül maradt – szerzők is.

Reformácia v Strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mittel-Europa. Szerk. Annamária Kónyová – Peter Kónya – Kincses Katalin Mária. Vydateľstvo Prešovskej University, Prešov, 2018. I. kötet 610, II. kötet 801 o.

Ifj. Barta János